

«ԵՐԿՐԻ ԵՐԿԻՆՔԸ»
ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿԱՐԳԵՐ.
ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԵՒ ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆՑ

ՎԱԶԷ ԵՓՐԵՄԵԱՆ¹

Կաթողիկէ աւանդոյթներով կրթուած² Դանիէլ Վարուժանը (1884-1915) «յանկարծ» ձգտում է, իր իսկ բնորոշմամբ, «բանաստեղծական հեթանոսութեան»³։ Նախապաշարուած մեկնաբանողը սա կ'անուանի անակնկալ՝ մոռանալով, որ անակնկալն, ըստ էութեան, որոշակի տրամաբանութեան ենթարկուող տեսանկի կամ աներեւոյթ ընթացքների բնականոն հետեւանք է։ Անակնկալը բացառում է յատկապէս մշակութաբանական համակարգերում։ Նրանց հիմքը ազգային էութիւնն է կամ մշակութաբանական ճակատագիրը, ինչը կանխագրուած է ի սկզբանէ, եւ ազգային էութեան՝ ժամանակի մէջ յաջորդական բացառատումները պարզապէս կանխատեսուածի վերայայտնակերպումներն են, ասել է՝ անընդհատական տեւողութեան մէջ անհատական ներառման նշանակարգումներ։ Անակնկալը դադար է ենթադրում, սահմանագիծ է երեւակում (յետոյ-առաջ, հին-նոր եւն.), իսկ ազգային էութիւնը (մշակութաբանական ճակատագիրը) անընդհատելի է ու անփոփոխ, եւ տարածաժամանակային տարրերակումների չի տրւում։ Ընդհատուել կարող է տարածութիւնը կամ իրականութիւնը, իսկ էութիւնն ու ժամանակը բացառում են անգամ աննշան դադարի հնարաւորութիւնը։ Անընդհատելի են, սակայն կարող են աւարտուել։ սա այն համափիճակն է, երբ սպառում է էութիւնը գիտակցող Լեզուն կամ էլ անհետանում են Լեզուն կրողները։

Վարուժանի Գրի մէջ նշանակարգուած է իր ժամանակի հայ իրականութեան ընդհատուելու գիտակցումն ու դուցէեւ աւարտուելու զգացողութիւնը

«Սիրտըս ծովուն ափին լըբուած խնկորն է՝

Որուն մէջի կենդանին

Արդէն մեռա՞ծ է շատոնց»⁴,

իսկ նման հոգէ-իրափիճակում սովորաբար յայտնակերպւում է Ամբողջը վերապրելու, վերագիտակցելու եւ վերակերպելու ձգտումը, ինչն ընկալւում է որպէս Վերադարձ Ամբողջին կամ Հեռացում առ Ամբողջ։

Վարուժանի բանաստեղծական ու մշակութաբանական Արարքը, բնականաբար, կարող էր իրականացուել միայն Հոգեւոր Վերադարձի ձեւիմաստով։ Ընդ որում, բանաստեղծը «Վերադառնում» է նախապատմական իրականութիւն՝ վերագտնելու Հայոց էութիւնը եւ Վերապրելու Հայոց ճշմարիտ Կեանքը

«...բլուրներուն վրայ խայտան

Գարուններն հին, Նաւասարդները՝ լեցուն

Մարտիկներու վահաններուն կոփիւնով» (79 «Հայրենիքի Ոգին»),

իսկ Հայոց իրականութիւնն էլ պիտի «Վերադառնայ» նոր ժամանակներ՝ փոխարինելու սպառուող ներկային

«Մեռա՞ւ Խորիւրդն. եւ Բնութիւնն է արիւնէր[...]

Չանձրո՞յթը մնաց, պըճնըւած փուշ պըսակով» (241 «Մեռած Աստուածնե-րուն»):

Մշակութաբանական նման Ելքն էր հնարաւոր դարձնում Հայոց ժամա-նակի անընդհատականութեան հակադարձումը պատմաքաղաքակրթական աւերումին: Համոզուած եմ՝ Յակոբ Օշականը ձեւակերպում է հենց այս իրողութիւնը. «ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ [...] մեր պատմութիւնն է: Ըսել կ'ուզէի, որ մեր ժողովուրդն է աշխարհը այդ հատորին, իբր անմեկնելի խորհուրդ, նետուած ճակատագրի քառուղիներուն, կրելու համար ժամանակը, հին, միջին, նոր դարերը, Արեւմուտքը, Արեւելքը մանաւանդ[...] Նոյն ատեն՝ մեր երկիրը, իբր աստուածային ճարտարապետութիւն»⁵: Էութիւն, ճակատագիր, ժամանակ - տիեզերական այս կազմանիւթով արարուած ոլորտում է տեւում Վարուժանի «բանաստեղծական հեթանոսութիւնը», հետեւաբար Ամբողջի վերաբացայա-տումը կամ էութեան անհատական յայտնագործումը պատմակրօնական ան-ուանում ու ձեւացում չի կարող ունենալ, չի կարող արտայայտուել դաւանա-բանական առանձնացումներով եւ փակուել գործնական որեւէ արժէկարգի ներսում: Այլապէս ազգային անփոփոխ էութեան կամ մշակութաբանական ճակատագրի Ընթերցման տեւողութիւնը նոյնպէս կարող է դիտարկուել իբրեւ սահմանադրուող եւ աւարտուող իրողութիւն, ինչը կը նշանակի, թէ ազգային էութիւնն ունի պատմականօրէն արձանագրուած սկիզբ եւ պատմականօրէն տեսանելի վերջ: Սա արդէն անհեթեթութիւն է, քանի որ միայն պատմական սկիզբ չի լինում, գիտակցելին, ամբողջականն ու ճշմարիտը արարչական, դի-ցական եւ պատմական մեկնակէտերի միասնութիւնն է, ընդ որում՝ պատմա-կանը առաջին երկուսի ածանցեալն է: Այնպէս որ, Վարուժանի (եւ ոչ միայն իր, եւ ոչ միայն հայ հեղինակների) բանաստեղծական կատարեալ ցոլացումների մէջ («Դ. Վարուժան այն միակ քերթողն է, որ հին դարերու ոգին վերապ-րեցուց բացարձակ հաւատարմութեամբ մը հանդէպ այդ ոգիին» 435) կաթո-ղիկէ կրթութիւնն ու հեթանոս երգերը չեն հակասում իրար, յետոյ էլ քրիստո-նէութիւնը երբեք չի ընկալւում պարտադրուած մոռացման կնիքի նշանակու-թեամբ, առաւել եւս՝ հեթանոսութիւնն էլ չի երեւութացւում որպէս Արթնա-ցողի ճակատին դրուող խարան: Եւ, ընդհանրապէս, հայոց պատմական Դարձը իր հիմքում չի բացառում էութեան կամ մշակութաբանական Վերադար-ձի հնարաւորութիւնը: Էութիւնը արարչական ներկարգ է ու Արտագեղում, եւ ոչ երբեք պատմակրօնական կամայականութիւն.

«Ուժի՞ն համար՝ որ քըռիչն է եւ հոգին

Արարչութեան անվախճան,

Որուն անհուն համբոյրին տակ կը ծընի

Աշխարհներէն մաս մը ծաղիկ, մաս մը բոց,

Կ'ապրի սկըգբունքն Անմահութեան հիւլին մէջ [...]

Այդ սուրբ Ուժին համար կ'ըսեմ՝ որուն դու

Իմացական աղբերակն ես յորդահոս

Ո՞վ դու Վահագն, - ահա քեզի կարկառած

Բազուկներս իմ արիւնոտ

Կ'աղօթե՛մ ես... կ'աղօթե՛մ...» (150-151, «Վահագն»):

Վարուժանի մշակութաբանական Արարքը տեսանելի է Վերին ոլորտում «Կ'ուզեմ...գլուխս Էին զադտնիքներուն դէմ բախել» եւ իր տեւողութեան սահ-

մաններում նշանակարգում է որպէս մասնաւորի, միասնականի, վերադառմանի միատեղում ու տիեզերականի Ազատ ըմբռնում, որոնք հայոց մշակութաբանական համակարգի էտաբլիշմենտն են: Սա չէ՞, արդեօք, նկատել Օշականը՝ «Արեւմտահայ գրականութեան մէջ հայեցիութիւնը (ընդգծումը Օշականին է - Վ.Ե.) կը պարզէ նկարագիր մը, որ սեպիական է իրեն: Ու այդ հանգամանքը թերեւս ցեղէն դուրս, ցեղէն վեր տարրի գոյութեամբն է պայմանաւոր» (451):

Հոգեւոր ճամփորդութիւնները հեղինակային մասնաւոր ձեւացումների շնորհիւ են կառուցում մշակութաբանական համակարգեր: Այս իրողութիւնը եւս չի վրիպել հայ գրականագիտութեան ուշադրութիւնից: Օշականի դիտարկմամբ «հեթանոսութիւնը արուեստի աշխարհ մըն է, տարօրէն թելադրական» (434), եւ ապա՝ «հեթանոսութիւնը[...] Այս հարցումը կը դնէ ամեն արուեստագետ, վերածնունդէն վերջը, երբ կը փորձէ հասկնալ իր ժամանակը ու ինքզինքը» (433): Վազգէն Գաբրիէլեանն էլ բացառում է ընկալման ամէն մի հնարաւոր վարանում ու սխալական տեղաշարժ՝ հաստատելով, որ Վարուժանի բանարուեստում ներկայ է «Ամբողջ մեր մշակոյթը: Եւ հեթանոսական ու քրիստոնէական միջերի ու սիմուլաների յիշատակումները այդ մշակոյթի մէջ նրա լինելու փաստումն են, «հայկեան հանճարի» վկայումը»⁶:

Երբ մեկնաբանում է հեղինակային որեւէ համակարգ, պարտադիր չէ քայլ առ քայլ հետեւել հեղինակի փորձի ժամանակագրական յաջորդակարգին: Նշանակային արդէն ձեւաւորուած եւ աւարտուն համակարգի խնդրառական մեկնութիւնն է, որի դէպքում են տեսանելի հեղինակային ինքնագիտակցման վերելքներն ու վերադարձները: Վարուժանն իր «բանաստեղծական հեթանոսութեան» խնդրառութիւնը ձեւաբանել է Արշակ Զօպանեանին ուղղուած նամակներից մէկում (1908, Հոկտեմբերի 4). «Դարերով ընդհատուած տոհմային փառահեղ քաղաքակրթութեան թելը ձեռք առնելու է եւ շարունակելու» (519):

Վարուժանի «բանաստեղծական հեթանոսութեան» համակարգում նշանաւորուած է հայոց անթերի գոյակերպը, որին, նա ձգտում էր իր ստեղծագործութեան ընթացքում: Ահա այդ նշանաշարը. «Հայ Հոգին Լոյսն է, Ուժն է, Կեանքն է»⁷: Սա ոչ այնքան աստիճանակարգ է, որքան քառամիասնութիւն, ընդ որում՝ նշանները չեն առանձնանում կայուն դիրքով, ոչ այնքան փոխադրմանաւորուած, որքան փոխմասփանցելի են, մեծ հաշուով, իմացամշակութաբանական համարժէքներ են: Ոչ թէ նախ՝ Լոյսն է, յետոյ՝ Ուժն ու Կեանքը, այլ Լոյսը միաժամանակ Ուժ է եւ Կեանք, կամ՝ Կեանքը միաժամանակ Լոյս է եւ Ուժ: Այսպէս շարունակ ու անընդհատ: Քառամիասնութեան նշանները բանաստեղծի եւ արձակ, եւ չափածոյ գրուածքներում տեւում են տարբերակներով ու մասնաւոր ձեւացումներով, սակայն էութիւնն անփոփոխ է: «Հայ Հոգին Լոյսն է, Ուժն է, Կեանքն է» նշանաշարը կարող ենք ներկայացնել փոխանուն տեսքերով. Անահիտ - Վահագն - Վանատուր, Հնազոյն Միջավայր - Բազին - Խրախճանք, Անվախճան Արարչութիւն - Նաւասարդ - Ովկիանոս եւն.: Կարծում եմ՝ կարելի է բաւարարուել մէկ շղթայի խօսքային իրացման ներքերումով: Ահա.

1. Հնազոյն Միջավայր (Լոյս):

«Անցեալին այդ բեկորները՝ աւերակներու ամայութեան մէջ... հնագոյն միջապային գորութեամբ՝ իմչ լուսաւոր դարերու մէջ պիտի ընկղմէին մեր սիրտը, սիրտը՝ որուն տարիքը եւ արժէքը յիշատակներով միայն կարելի է չափել» (448, «Դրուագ Մը Ճամբորդի հին Յուշերէս»):

2. Բագին (Ուժ):

«Ո՛վ դու Վահագն, աստուածահայր գորութեան,

Ո՛վ Տիգրանի սերմին մէջ

Դու մարդացած Արեգակ,

Լրա՛ հոգիս, ճառագայթով մը օժէ

Շրթոնքներս այս, զի աւասիկ կ'համբուրեմ

Բագինդ սուրբ, եւ առած մուրճը ահեղ

Ըսպասարկու յաղթ բազուկով կը ջարդեմ

Յուլիս ճակատն եւ իր արիւնն յորդավեժ

Կը նրիքեմ ծունկերուդ» (149, «Վահագն»)

3. Խրախճանք (Կեանք):

«Արի՛ մ խրմէ ու մի՛ս կեր, ո՛ Վանատուր,

Քու հինօրեայ խըրախներովդ հեթանոս,

Չի հասկաթոտ ցորեանին մէջ փայլակող

Գերանդիներ քե՛զ կ'երգեն» (210, «Վանատուր»)

Ե՛ւ հիմնական, ե՛ւ տարբերակուած շարքերում չկան պատմատարածական նշաններ, քանի որ Վարուժանի մշակութարանական համակարգը կազմաբանւում է արարչական, դիցական ու ժամանակային Անուններով կամ նշանի արժէք կրող բառերով: Բանաստեղծի Հեթանոսութեան գլխաւոր խնդրառութիւնը «Երկրի Երկինքը» (Օշական) արթնացնելու մէջ է, որովհետեւ Հայոց Ճշմարիտ Կեանքը Երկրի ու Երկնքի միասնութեան միջակայքում է գիտակցելի: Տարբերակուած ընկալման իրավիճակն առկայուել է Վարուժանի ժամանակներում, եւ պատահական չէ, որ Երկնքից հեռացած Երկրում իշխում է Զանճրոյթը: «Զանճրո՛ յթ ոմնաց, պրճնրւած փուշ պսակով»:

Բացի մշակութարանական նշանաշարերից՝ Վարուժանը չրջանառում է մի քանի խորհրդանիշներ, որոնք եւս պատմատարածական նշանակութիւն չունեն, առանձնանում են ժամանակային բովանդակութեամբ: Այսպէս՝ Զանճրոյթը սպառուող իրականութեան խտացումն է, Հերոսը՝ Երկնքի արթնացման ուժը: «Երկրի Երկինքը», ըստ էութեան, Հին Իրականութեան Վերադարձի եւ նոր ժամանակներում նրա Արթնացման տեւողութիւնն է նշանաւորում, ինչը Հայոց ժամանակի անընդհատականութիւնը վերագիտակցելու նպատակն է հետապնդում:

Ըստ Վարուժանի՝ «Երկրի Երկինքը» նոր իրականութեան մէջ Տեսանել կարող է Հերոսը: 1909ին հեղինակած «Հերոսը» գրութեամբում Վարուժանը Շոպենհաուէրի Սուրբ, Հանճար, Հերոս առանձնացումների մէջ ընդգծում է «անոնք կ'ապրին Տիեզերքը» կարողութիւնը, սակայն Հայոց Իրականութեան մէջ կարեւորում է գլխաւորապէս Հերոսի ներկայութիւնը: «...Հերոս ըլլալու համար հարկաւոր է որ մարմինը հոգիին հաւասար աստուածացած ըլլայ: Մարգարէն՝ ապագան կը տեսնէ, հերոսը՝ կը պատրաստէ զայն: ... առաջինը Աստծոյ դեռ չսերմանում խօսքը կը հնձէ, վերջինը դեռ չհնձում խօսքը կը սերմանէ» (455-456): Նաեւ՝ «առանց զոհի՝ հերոս չկայ» (456): Վարուժանի

մշակութաբանական համակարգում Հերոսի բարձրագույն դրսևորումը Բանաստեղծն է. «Թե հարկ ըլլայ զոհ մը ընել քեզ պարգև, Բագինիդ ես պիտի ուզեմ մորթուիլ...»: Սակայն Երկրի ու Երկնքի բարձրագույն ներդաշնակութիւնը կրող Բանաստեղծի ինքնագոհաբերման կամքը որպէս պատմաիրական գործողութիւն հնարաւոր չէ, քանի որ մշակութաբանական կամ հոգեւոր ոլորտը փոխարեքութեան եւ այլաբանութեան համակարգ է, իսկ երբ փոխարեքութիւնը կամ այլաբանութիւնը տեղափոխւում են պատմաիրական տարածք, արդէն գիտակցւում են խորհրդանիշի նշանակութեամբ:

«Բագինիդ ես պիտի ուզեմ մորթուիլ»ը մշակութաբանական արարք էլ չէ, քանի որ այս դէպքում մշակութաբանական համակարգը կ'աւարտուի, աւելին՝ վախճան կ'ունենայ, մինչդեռ մշակութաբանական համակարգերը ժամանակի մէջ տեւում են ոչ թէ աւարտուած, այլ ամբողջական լինելու պայմանով: Հերոս (զոհ)–Բանաստեղծ փոխարարեքութիւնը թերի է եւ ենթադրւում է երբորդ իպոստասի լինելութիւնը: Երկմիասնութեան դէպքում թէ՛ Հերոսը (զոհը), թէ՛ Բանաստեղծը կատարեալ խորհրդանիշեր են՝ մենիմաստութեամբ սահմանափակուած, այնինչ մշակութաբանական համակարգը ձեւաւորւում եւ լրւում է խորհրդանիշ–նշան (յաճախ նաեւ՝ տոպոս) հերթագայութեամբ, փոխակերպումներով, որոնց ընթացքում նշանների յայտնակերպումները, ըստ էութեան, որեւէ խորհրդանիշի մեկնութիւնն են խնդրառում:

Վարուժանն այս շերտում եւս եռամիասնութիւն է կառուցել, որի շնորհիւ, ըստ երեւոյթին, առարկայացւում է Հայոց էութեան (այս դէպքում) վերջնական նշանակարգը: Ահա այդ եռաշարը. Բանաստեղծի մշակութաբանական արարքը սկզբնառելով է-ից բարձրանում է առ Գիրքը, որի հետեւանքով Լոյս–Ուժ–Կեանք նշանաշարը որպէս մշակութաբանական փայլատակում արտայայտւում է արդէն Հերոս–Բանաստեղծ–Գիրք ձեւացումով. «Ա՛հ, ո՛րքան պիտի ուզէի Մարդ Էակին գիրքը գրել... ասկէ վերջ պիտի սկսիմ ինքզինքս ճանչնալ: Հայրենիքը զմեզ մեր անձէն խիստ հեռացուցած է: Պէտք է մեր սրտին մշխարները... հաւաքել, կեդրոնացնել մէկ կտրծքի տակ, եւ զգալ իր սեփական Կեանքը, զոմէ նուազ ժամանակուան մը համար՝ ի սէ՛ր Արուստին, ի սէ՛ր Կեանքի Երգին» (526, «Նամակ Թէոդիկին 1909 Ապրիլ 2, Կանտ»):

Այսքանից յետոյ անմտութիւն կը լինէր «մորթուիլ»ի ընթերցումը գիտակցել իբրեւ անհատական վախճանի մարգարէական տեսանում: Չմոռանանք՝ Վարուժանը հայ գրականութեան անթերի գեղադէտ բանաստեղծներից էր, իսկ նման կարգի անհատականութիւնները հազիւ թէ էութեանական սահմանելի ոլորտները փոխարինեն պատմական չարունակութեան սիրուն կանխատեսումներով...

Եթէ Վարուժանի մշակութաբանական արարքը հանգրուանում եւ շարունակւում է Գրքի սահմաններում, ապա Եղիշէ Չարենցի (1897–1937) Հերոսը «Հեռանում» է Գրքից («Դէպի Լեառը Մասիս»): Հեռանում է, որովհետեւ «աւտում է գիրքը»: Վարուժանի Բանաստեղծը վերադառնում է Անցեալում Տեւող էութեանը, քանի որ ներկան սպառուած իրականութիւն է: Չարենցի Բանաստեղծի (Խաչատուր Աբովեան) համար անցեալն է սպառուած իրականութիւն: Աբովեանի ստեղծած Գրքի մէջ ենթադրելի, տւելին՝ գիտակցելի է ոչ միայն Հերոսի, այլեւ Չարենցի ապրած ներկայի արատաւորութիւնը, քանի որ եւ անց-

հայր, եւ անցեալում նկատուած հեղինակային ժամանակը՝ «անտեսմելի գալիքը» (477), «սերունդների երթին ի վնաս» են, իսկ Գիրքն էլ, ըստ էութեան, «խեղճութեան ու սխալի արդիւնք» է (480)։

«Օ՛, անպտուղ վաստակ ու տքնութիւն երկար,
Գոսն օրերում-ոգու յոգնութիւն եղկ, -
Անտեսմելի գալիք ու կապարէ ներկայ,
Անհորիզոն կեանքի կապարէ երգ...»⁸

Պատմութեան ժամանակը Չարենցի մշակութաբանական համակարգում ի սկզբանէ անարժէք, անգոյ, սպառուած իրականութիւն է։ «Գոսն օրերը» (477) պատմութեան անցեալի նկարագիրն ու էութիւնն է, «կապարէ ներկան»՝ ինքնին հասկանալի որակում, չեղած պատմութեան տրամաբանական վախճանն էլ հաստատուում է «անտեսմելի գալիքով»։ Չարենցի այս գրուածքում խօսքաւորուած է նաեւ առաջին պահին իր կարեւորութիւնը չպարտադրող մի շղթայ, որի բաղադրիչներն, ըստ էութեան, մշակութաբանական մանրամասներ են եւ ոչ թէ լիարժէք նշաններ։

«Որովհետեւ այդ բոլր գիւղացին
Համոզել էր, թէ ինքը գիտէ ճանապարհը,
Բայց հասցրել էր իրենց անդունդի...» (481)։

Այլ համատեքստում, բանաստեղծի այլ գործերում Ճանապարհը մշակութաբանական նշան է կամ խորհրդանիշ, սակայն այս դէպքում բնորոշում է մշակութաբանական մանրամասնի յատկութեամբ։ Բութ գիւղացի-ճանապարհ-անդունդ շղթայով, փաստօրէն, Չարենցը յայտարարում է հայ պատմաիրական ամբողջ ընթացքի ազէտաւորութիւնը։ Սա բանաստեղծի համար անժխտելի ըմբռնում էր...

Վարուժանի մշակութաբանական արարքը փայլատակում է ցնծանախշրով։ «Ճամփուղ վրայ ճառագայթներ կը հոսին Երակներուդ պէս զեղուն» (208), «Պիտի պոռկան շունչիդ բոցերն երկնապող» (77)։ Չարենցն այս գրուածքում եւս դիմում է գունային նշանակարգին։ Գրքի մեջ ամփոփուած անցեալը ներկայանում է գեղին գոյնով, որն արդէն աւարտուած, անպտուղ իրականութեան բնորոշումն է. «այդ թերթերը դեղին», «դեղնատուն թերթերը», «նամակների դեղին դեգերում» (477-8)։ Անցեալում ընդամէնը մէկ անգամ է այլ գոյն յայտնում՝ «մի փոքրիկ թերթ կապոյտ» (478)։ Մեծ հաշուով եւ Գիրքը, եւ թերթերը, եւ գրութիւնները «նշում էին նրան ուղի նուաստ» (477)։ Չարենցի հերոսը յայտնում է գունային պայծառ միջավայրում, երբ սկիզբ է առնում մշակութաբանական արարքը։

«Եւ վաղ առաւօտի ծիրանագոյն ֆոնին

Հետում երեւում էր Մասիսը՝ կապոյտ շղարշ հագած...» (476)։

Հերոսի հեռանալու պահին

«Այգիների վրայ

Արդէն փոել էր իր լոյսը ծիրանեգոյն

Արարատեան արեւը» եւ

«Արթնանում էր Մասիսը վեհափառ,

Որպէս լուսէ ցնորք» (482)։

Ոսկեդէն այս կէտից Չարենցի Բանաստեղծը սկսում է իր Վերելքը, որը ամփոփուելու եւ յաւերժ տեւելու է Հայոց էութեան գլխաւոր նշաններից մէկի՝ Արարատ լեռան մէջ՝ Արարատ լեռը անտրոհելի ժամանակի նշանաւորումն է:

«Եւ այժմ, մենաւոր

Նա գնում էր կրկին դէպի հեռուն այն լուրթ,

Դէպի լեռը անհաս ու վեհանիստ,-

Դէպի գագաթը բարձր, որ իր ժողովուրդը

Համարել էր յաւետ իր գոյութեան խորհուրդը,-

Որ ճաշակէ այնտեղ յաւերժական հանգիստ...» (482-483):

Չարենցը «Դէպի Լեռը Մասիս» պոէմում վերականգնում է աշխարհագրական գործողութեան եւ հոգեւոր արարքի միասնութիւնը ու դրանով ժամանակաւորապէս փակում Հայկ Նահապետի սկզբնաւորած Դարձը: Կարծում եմ՝ կարելի է հետեւեալ ընդարձակ ու ընդհանրական փոխաբերութիւնը շրջանառել. Արովեանը հեռանում է դէպի Արարատ լեռը, քանի որ Հայոց էակարգում Ազգաւաքարից ժամանակ առ ժամանակ ելնողներն անվերապահ վերադառնում են Ազգաւաքար...:

Այսպիսով «Երկրի Երկինքը» ըմբռնումը «Դէպի Լեռը Մասիս» դրուածքում նշանաւորում է իրական հերոս - Արարատ լեռ - անընդհատական ժամանակ եռաշարում, ընդ որում՝ թէ՛ Արովեանի վերապրումներում եւ թէ՛ հեռանալու Արարքի մէջ Երկիրն աստիճանաբար անբեւութանում է: Վարուժանի մշակութաբանական համակարգում Երկիրը ցնծում է Երկնքում, Երկինքն էլ կենդանի տրոփում է Երկրի վրայ: Երկու բանաստեղծների «մասնաւոր հանդիպովայրում» ընդհանրականը Վերադարձի կամ Հեռացման մշակութաբանական Արարքն է: Պարզապէս Վարուժանը յաւերժութիւնը նկատում է հեռաւոր Անցեալի անտրոհ միջավայրում, Չարենցը «վերադառնում» է Անծանօթ Ապառնիի ոլորտ...:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Խմբագրութիւնս գրաքննադատական խրայատուկ բնոյթով յատկանշուող այս ուսումնասիրութիւնը հաճոյքով ստանալէ միաժամանակ ետք, ցաւով իմացաւ երիտասարդ հեղինակին կեանքի եւ ստեղծագործական քելի ընդհատումը:

² Դանիէլ Վարուժանն իր ուսումը ստացել է Պոլսի Մխիթարեանների եւ Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեան վարժարաններում:

³ Հեթանոս Երգերը լոյս է տեսել 1913ին: «1909ի գարնանը նա արդէն աշխատում էր այդ հատորի վրայ: Ժողովածուում տեղ են գտնում նաեւ նոյնաբնոյթ մի քանի բանաստեղծութիւններ՝ գրուած 1906-1909թթ» (Դ. Վարուժան, Երկեր, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, էջ 536):

⁴ Դ. Վարուժան, «Գիրքերուն Մէջ» Երկեր, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1984, էջ 305: Վարուժանից արուած յաջորդ մէջբերումներն այս հրատարակութիւնից են, փակագծերում նշում են համապատասխան էջերը եւ բանաստեղծութիւնների անունները:

⁵ Յակոբ Օշական, «Դանիէլ Վարուժան», Երկեր, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1979, էջ 428: Օշականից արուած յաջորդ մէջբերումներն այս հրատարակութիւնից են, փակագծերում նշում են համապատասխան էջերը:

⁶ Վազգէն Գաբրիէլեան, «Դանիէլ Վարուժան. Քրիստոնեա՞յ, թէ՞ Հեթանոս», Նարցիս, Երեւան, 2009, թ. 6, էջ 46:

⁷ Մեհեան, 4. Պոլիս, 1914, թ. 1.

⁸ Եղիշ Զարենց, «Դէպի Լեւոն Մասիս», Պէմներ, Բանաստեղծութիւններ, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1984, էջ 477: Զարենցից արուած յաջորդ մէջբերումներն այս հրատարակութիւնից են, փակագծերում նշում են համապատասխան էջերը:

“THE HEAVEN OF THE EARTH” CULTURAL SYMBOLS OF TANIEL VAROUJAN
AND YEGHISHE CHARENTS

(Summary)

VACHE YEPREMIAN

The renowned Armenian poet Taniel Varoujan (1884-1915), who had a Catholic education, abruptly connected himself to poetic paganism, at a certain point of his literary career. The author of this article highlights the fact that another poet, Yeghishe Charents (1897-1937), had similar inclinations at a certain stage of his literary career.

The author discusses this phenomenon, and analyses the different reasons and factors that led these two renowned poets to such poetic wondering. He concludes that these were not simple literary speculations, and went far beyond episodic acts; rather, they had deep ideological underpinnings and were intended to reattach Armenians to their past.